

Gyarmati János „Xántus János és a hazai néprajzi muzeológia kezdetei” című akadémiai doktori értekezése három, egymással szorosan összefüggő témakör alapos, imponálóan gazdag forrásbázisra támaszkodó, monografikus és szintetizáló igényű feldolgozása, amelyben kifejti egyrészt a hazai néprajzi muzeológia kezdeteit, belehelyezve a modern múzeumok megszületésének átfogó folyamatába; másrészt az osztrák-magyar kelet-ázsiai expedíció történetét; harmadrészt pedig ismerteti Xántus János életrajzát. A mű nem csupán az eddigi ismereteket foglalja össze a legszélesebb igénnyel mindhárom területen, hanem számos új kutatási eredménnyel szolgál, továbbá fontos szemléleti kérdésekben fogalmazza meg kellően kiérlelt, meggyőző érvekkel támogatott álláspontját.

Nagy szüksége van a hazai néprajztudománynak egy ilyen színvonalú és tartalmú tudománytörténeti műre, hiszen a nemzetközi antropológia, néprajzkutatás, etnológia tudománytörténete egyre nyilvánvalóbb módon több hangon szólal meg. A tudományszak alakulástörténete nem mondható el egyetlen szálon futó narratívára felfűzve. Másképpen fogalmazva: nem egymást időben követő paradigmák láncolataként ismerhető meg a tudományág jelene és múltja, hanem sokkal inkább egyfajta tájképként, amelyben az egymás mellett létező etnográfiai iskolák kölcsönhatásai, kapcsolathálói és az azokat összekötő vagy esetleg elválasztó tudományos áramlatok sokfélesége határozza meg az összképet.

Gyarmati „etnográfiai kalandregénye” klasszikus szöveg, igazi mindent-tudó íróval. Az első lapoktól kezdve érezhető, hogy a teljes történet birtokában van, úgy vezeti végig az olvasót ezen a szöveg- és életúton. Minden – elsősorban történeti – háttérinformációt rendelkezésre bocsát, ami szükséges, elhelyezi történetét a politikatörténetben, a tudománytörténetben, a múzeumok alakulástörténetében, a világ megismerésének folyamatában. Sehol nem csupán Xántus Jánosról szól, hanem – ahogy az élet is zajlik – a története mindig be van ágyazva egy rendkívül erős, az értést elősegítő kontextuális hálóba. Ettől a szöveg jól követhető, logikus, sőt teleologikus lesz: Xántus karrierje szükségszerűen bomlik ki belőle.

A dolgozat azt a logikus és meggyőző szerkezeti megoldást követi, hogy elsőként a tágabb, általános múzeumtörténeti bevezető áll, majd ezt követi az osztrák-magyar kelet-ázsiai expedíció előkészületeinek és megszervezésének története. E ponton pedig az elbeszélő megállítja az idővonalat, és új szálát vesz fel: Xántus életútját vázolja születésétől kezdve ifjúságán, 48-as tevékenységén és emigrációs viszontagságain át nemcsak 1861-ben bekövetkező hazatéréséig, de egészen addig, amíg természetrajzi és népismei gyűjtőként megkapja kinevezését a közös expedíció egyik magyar kiküldötti posztjára. Ettől kezdve azután összefonódik az etnografikus muzeológiai és a biografikus szál, és előbb az izgalmas, világjáró gyűjteményezés – drámai fordulatokban sem szűkölködő – részletei tárulnak fel, majd a hazahozott anyag további sorsának, rendezésének, gyarapodásának – ritkán fölemelő, sokszor fájdalmas, néhol nyomorúságos – részleteit következnek.

A Xántus személyére épített esemény-, tudomány- és intézménytörténet a főhős halálával véget is érhetne, de az utolsó fejezetben Gyarmati János összefoglalásként mérlegre teszi Xántust mint gyűjtőt vagy tudóst, nem a zoológiai, hanem a néprajzi munkásságára fókuszálva. Végigkíséri az általa létrehozott és irányított gyűjtemény sorsát a következő fordulópontra – a koncepciót és a tárgyak életét illetően egyaránt. Itt foglalkozik a Xántus-mítosz születésével és történetével is, amelyet zárásként frappánsan összevet a Xántustól önmagától sem idegen mítoszgyártással.

Gyarmati János kiváló arányérzéssel kerüli el a tudományos életmű elemzésének mindkét jelentős csapdáját. Egyrészt a központi személlyel való azonosulást és annak kritikátlan felmagasztalását, másrészt a védekezni már nem képes múltbeli nagyság szobrának ledöntését. Remekül bánt főszereplőjével: bár Xántus prizmáján valójában gyakran megtörik a valóság fénysugara, Gyarmati igazságosan, de tanári türelemmel és elnézéssel kíséri nyomon karakterének történetét annak minden hengegése, csúsztatása, mások szövegeinek gátlástalan átvétele ellenére. Megtalálja az egyensúlyt a kritikai olvasat és a lepel durva lerántása között. Ettől szövege nemcsak hiteles lesz, de elegáns és rendkívül emberi is, sőt még az eredeti életút kalandossága sem foszlik szerteszét. Ez a tisztességes visszafogottság igen nagy erénye egy olyan problematikus életmű feldolgozásának, mint amilyen Xántus Jánosé.

Forrásismeret és forráskezelés szempontjából is példaadó Gyarmati János munkája. Nemcsak a hazai publikált és levéltári forrásokat tekintette át, hanem kiterjesztette a forrásfeltárást minden olyan tudományos – és nem tudományos – intézmény archívumára is, ahol egyáltalán felmerült a Xántus életpályájához kapcsolódó dokumentumok jelenléte. A levéltári források használatának, kézbevételeének szükségességét, valamint a velük kapcsolatos mikrofilológiai kutatás értékét mi sem támasztja alá jobban, mint az, hogy számos esetben a szerző megkérdőjelezhetett vagy pontosíthatott olyan korábban elfogadott vagy homályban hagyott tudománytörténeti, életútbeli részleteket, amelyeket a korábbi kutatások tényként kezeltek.

Nem csupán az alapján lehet megítélni egy-egy bölcsészettudományi értekezés értékét, hogy milyen adatok kerülnek bele, és az abban foglalt elemzési módszerek milyen eredményekre vezetnek, hanem az alapján is, hogy milyen szerzői hozzáállást és erkölcsi minőséget közvetít a szöveg – hiszen az antropológia, az etnológia végső soron az emberről szól. Éppen ezért egy-egy munka morális értéktartalma, amelyet ugyan nem lehet egy doktori eljárásban számosítható értékke alakítani, jelentősen hozzájárul ahhoz, hogy miképp alakulnak a jövőbeni tudományos diskurzusok. Gyarmati János feltáró munkája – talán éppen alaposága miatt – további kérdéseket inspirál. Számos területen megkerülhetetlen művet alkotott a szerző.